

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 76:681.1=161.2+74+7.05/04/06

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-1-5>

Олександр БЕРЛАЧ,

orcid.org/0000-0002-8567-3268

кандидат архітектури,

доцент кафедри образотворчого мистецтва

Волинського національного університету імені Лесі Українки

(Луцьк, Україна) *sasha.berlach@gmail.com*

Ярослав ЛЕЛИК,

orcid.org/0000-0003-2678-896X

кандидат технічних наук,

доцент кафедри образотворчого мистецтва

Волинського національного університету імені Лесі Українки

(Луцьк, Україна) *jllyk@gmail.com*

ПОШТОВА МАРКА І ЛИСТІВКА – СВІТОВИЙ ТРЕНД РЕПРОДУКТИВНИХ ТВОРІВ ЖИВОПИСУ ТА ГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА

Важливим джерелом вивчення історії та художньої культури України є давні поштові листівки, марки та фотографії.

На сьогодні в приватних та державних колекціях знаходиться велика кількість листівок, поштових марок і фотографій, які потребують певного мистецтвознавчого аналізу. Це дає підставу для проведення досліджень, спрямованих на детальне їх вивчення. Тому є необхідність виокремити поштові марки і листівки, як цінний матеріал для вивчення історії та культури України загалом і Волині зокрема. Джерелом для наукової розвідки стали приватні колекції, музейні експонати, наукові праці, газетні і журнальні публікації, зустрічі, інтерв'ю. У статті авторами досліджено вплив історико-культурних факторів на випуск поштової друкованої продукції на Волині; проаналізовано етапи виникнення і становлення поштової листівки і марки.

Визначено актуальність застосування поштових марок і листівок як світового тренду репродукованої графічної продукції методами камеральних досліджень (комплексне дослідження бібліографії за тематикою дослідження з її аналізом і систематизацією щодо формотворення у дизайні); застосування системного підходу, що полягав у комплексному дослідженні як єдиного цілого, способів і засобів формотворення шрифту, його характеристики й застосування в графічному мистецтві, дизайні поліграфічної продукції; порівняльного аналізу. Виявлено основні засоби і способи художнього формотворення зображень на поштових марках.

Досліджено, що різна поліграфічна продукція (плакати, поштові марки, листівки, палітурки книг, тощо) мають свої характерні особливості в сучасному графічному мистецтві та дизайні. Унікальність і креативність графічних зображень на поштових марках привертає увагу людини, викликає в неї інтерес, бажання та спонукає до певних дій. Сучасне художнє оформлення поштових марок і листівок акцентує на собі увагу внаслідок використання яскравих, контрастних форм, одночасно, закладена авторська ідея слугує формуванням в людини інтересу до змісту зображуваного. Встановлено, що в різних дизайнерських вирішеннях репродуковане графічне чи живописне зображення на поштовій марці та листівці працює по-різному, позаяк, залежить від індивідуальних особливостей сприймання людиною інформації, формотворчих особливостей, емоційного забарвлення авторської зашифрованої під зображення ідеї. Згідно з візуальним сприйманням, більшість респондентів обрали дизайн поштових марок і листівок з використанням яскравої, насиченої кольорової гами.

Проведено класифікацію марок та листівок які включають історичну тематику, державну символіку, мистецтво та архітектуру, відображення флори і фауни, космічну тематику, види транспорту, Збройні Сили України.

Одержані результати актуальні та важливі для розуміння розвитку графічного мистецтва і дизайну поштових марок які відтворюють духовну і матеріальну культуру суспільства, дозволяють прослідкувати історію розвитку культури і мистецтва нашого краю.

Ключові слова: поштова марка, графічне мистецтво, волинський край, дизайн, поліграфічна продукція.

Oleksandr BERLACH,

orcid.org/0000-0002-8567-3268

Candidate of Architecture,

Associate Professor at the Department of Fine Arts

Lesya Ukrainka Volyn National University

(Lutsk, Ukraine) sasha.berlach@gmail.com

Yaroslav LELYK,

orcid.org/0000-0003-2678-896X

Candidate of Technical Sciences,

Associate Professor at the Department of Fine Arts

Lesya Ukrainka Volyn National University

(Lutsk, Ukraine) jlelyk@gmail.com

POSTAGE STAMPS AND POSTCARDS ARE A GLOBAL TREND IN REPRODUCTIVE WORKS OF PAINTING AND GRAPHIC ART

An important source for studying the history and artistic culture of Ukraine is ancient postcards, stamps, and photographs.

Today, private and public collections contain a large number of postcards, stamps, and photographs that require a certain art historical analysis. This gives grounds for research aimed at their detailed study. Therefore, there is a need to single out postage stamps and postcards as valuable material for studying the history and culture of Ukraine in general and Volyn in particular. The source for the research was private collections, museum exhibits, scientific works, newspaper and magazine publications, meetings, and interviews. In the article, the authors investigate the influence of historical and cultural factors on the production of postal printed matter in Volyn; analyze the stages of the emergence and formation of postcards and stamps.

The relevance of the use of postage stamps and postcards as a global trend of reproduced graphic products is determined by the methods of desk research (a comprehensive study of the bibliography on the subject of the study with its analysis and systematization in terms of shaping in design); the application of a systematic approach, which consisted of a comprehensive study of the ways and means of shaping the font, its characteristics and application in graphic art, design of printed products; comparative analysis. The main means and methods of artistic shaping of images on postage stamps are identified.

It has been shown that various printed products (posters, postage stamps, postcards, book bindings, etc.) have their own characteristic features in contemporary graphic art and design. The uniqueness and creativity of graphic images on postage stamps attracts people's attention, arouses their interest, desire and encourages them to take certain actions. The modern artistic design of postage stamps and postcards draws attention to itself through the use of bright, contrasting forms, while the author's idea serves to form a person's interest in the content of the image. It has been established that in different design solutions, a reproduced graphic or pictorial image on a postage stamp and postcard works differently, as it depends on the individual characteristics of human perception of information, formative features, and emotional coloring of the author's idea encoded in the image. According to the visual perception, most respondents chose to design postage stamps and postcards using bright, saturated colors.

The classification of stamps and postcards, which include historical themes, state symbols, art and architecture, flora and fauna, space themes, modes of transport, and the Armed Forces of Ukraine, was carried out.

The results obtained are relevant and important for understanding the development of graphic art and postage stamp design, which reproduce the spiritual and material culture of society, and allow us to trace the history of the development of culture and art in our region.

Key words: postage stamp, graphic art, Volyn region, design, printed matter.

Постановка проблеми. Незважаючи на стрімкий розвиток графічного мистецтва і дизайну в Україні й зростання ринкових вимог до емоційного дизайну, досі українськими науковцями не здійснено комплексного аналізу щодо формування, місця та ролі поштових марок і листівок як додаткового джерела інформації у поліграфічній продукції. Цінним джерелом до історії є поштові листівки та марки із видами міста, що зберігаються у філокартичних колекціях. Завдяки ним ми можемо милуватися втраченими перлинами

архітектури, історії, та культури нашого краю. Це неоціненні штрихи до біографії міст.

В статті приділяється увага національним рисам та графічним елементам із декоративно-прикладного мистецтва, сюжетній та тематичній лінії, які присутні на тлі художніх мініатюр України.

Мета статті – дослідити художньо-образні характеристики поштових марок і листівок як важливого джерела вивчення історії та художньої культури волинського краю.

Аналіз досліджень. Хоча представлені до аналізу поштові марки раніше не були об'єктом мистецтвознавчого дослідження, про те, деякі структурні елементи їх формотворення, техніко-технологічний аналіз поверхнево вивчені. Велика кількість абсолютно різних за стилем, технікою та матеріалами поштових марок і листівок робить неймовірно важкою навіть їх первинну класифікацію і систематизацію. Найвідомішим дослідником української листівки був філокартист і мистецтвознавець Забочень М. С. (Забочень, 2000). Він зібрав одну з найбільших колекцій давніх українських поштових карток (понад 10 тис.). Упорядкував і видав унікальний альбом «На спомин рідного краю. Україна у старій листівці», над яким працював кілька десятиліть. В альбомі-каталозі представлено й описано понад сім тисяч давніх і рідкісних ілюстрованих поштових карток, на яких відображено природу, людей, села і міста, історичні події та культурні надбання України, у тому числі поштівки Волині (Забочень, 2000: 505).

Значний внесок у вивчення даного питання зробили І. Бугаєвич, Л. Андрієвський (Андрієвський, 2013).

Велика заслуга у вивченні поштових мініатюр матеріалу належить Наталії Пушкар (Пушкар, 2011). У своїх наукових працях вона описала і опублікувала каталог поштових марок і листівок Ковеля, Володимира-Волинського, Луцька.

Питання поштової марки як предмета наукового дослідження чітко поставили В. Бродський та Й. Левітас (Левітас, 1987). Проблемі художнього зображення на поштових марках України надають увагу такі автори сучасного періоду як В. Бехтір (Бехтір, 1995), В. Дворник (Дворник, 1995), О. Івахненко (Івахненко, 1995), Ю. Бокарева (Бокарева, 2007) та ін. Характеристику та значення сюжетів які з'явилися на поштових марках України публікують наукові розвідки В. Михайленко (Михайленко, 1996), В. Чередниченко (Чередниченко, 2007), В. Бишевський (Бишевський, 1996). Варто відзначити, що сучасних дослідників поштових марок і листівок найбільше цікавить український національний колорит. Війна росії з Україною внесла важливі корективи в дизайн поштових марок які були погашені як поштова поліграфічна продукція. Збройна агресія росії на території України беззаперечно вплинула на елементи формотворення зображень. До них відносимо поштові марки присвячені Збройним Силам України. На художніх поштових мініатюрах встановлені значення та зміст художніх символів, надаються історичні харак-

теристики даної події, підкреслюють значення національно орієнтованих елементів.

Для сучасного етапу розвитку системи знань спеціальних галузей науки є характерним певний дуалізм щодо розуміння природи філателії. В межах єдиного дискурсу співіснують і гармонійно уживаються два погляди на філателію. Один із них розглядає її як повноправну спеціальну історичну дисципліну, а інший – як популярний напрям колекціонування (Потальчак, 2018: 82). Але взявши до уваги техніко-технологічний аналіз, деякі елементи формотворення поштової продукції, напрошується ще одна спеціальна галузь – мистецтвознавча наука. В Україні вивчення джерелознавчих аспектів філателії до цього часу не стало предметом серйозних досліджень, а більшість вчених продовжують сприймати художню мініатюру переважно у парадигмі ХХ ст., тобто як один із напрямків колекціонування, предмет якого – поштова марка. Прикладом такого підходу є фактичне ігнорування філателістичної основи таких важливих історично-культурних джерел, як поштові листівки та марки (Потальчак, 2018: 82).

Виклад основного матеріалу. Всі поштові листівки і марки, будучи свідками історичних подій, відтворюють духовну і матеріальну культуру суспільства, дозволяють прослідкувати історію розвитку культури і мистецтва краю. Вони є своєрідним посланням з минулого в майбутнє і нерідко тим єдиним джерелом, завдяки якому ми можемо представити всі культурно-цивілізаційні процеси життя суспільства.

Поштові марки – важливий елемент сьогоденного графічного дизайну. Вони засвідчують, що доставка поштового відправлення була оплачена, та показують коли і з якого населеного пункту відправлявся лист.

Запровадження наклеюваної поштової марки пов'язують з ім'ям англійського поштмейстера Роуланда Хілла, автора ескізу першої у світі поштової марки (з нім. mark – поштовий знак різної вартості, свідчення оплати державного збору), яка увійшла в обіг 6 травня 1848 року в Англії.

Для виготовлення перших марок використовували техніку гравюри – тиражування зображень за допомогою друкарської форми з дерева, металу, пластмаси, лінолеуму тощо. У наш час більшість поштових мініатюр друкується офсетним способом друку на сучасних високотехнологічних друкарських машинах. У подальших операціях застосовується високий друк для нанесення нумерації. Поштові мініатюри друкуються на високоякісному папері водостійкими фарбами.

Щоб полегшити відокремлення їх перфорують (проколюють). Перші марки із зубцями з'явилися в Англії в 1854 році. Мистецтво поштової марки за своїм призначенням завданнями звертання до масової аудиторії постійно зберігає конкретну специфічність зображення як основну художню рису. У шрифтових композиціях застосоване каліграфічне письмо.

На українських землях поштові марки вперше з'явилися в обігу в середині XIX ст. і були випущені поштовими відомствами Австрії (1850 рік). В Україні – у часи створення незалежної Української держави в 1918 році. Це серія марок державної пошти УНР (5 купюр з номіналом 10–50 шагів). Творцями сюжетів цих поштових мініатюр були видатні художники-графіки Георгій Нарбут і Антін Середа. Також у цей час видавались марки тимчасовими державними утвореннями, окупаційними адміністраціями та іншими українськими організаціями (Івахненко, 1995: 10).

У 1918 році магістрат Любомля замовив у Празі у видавничому підприємстві «Уніон» серію поштових марок з видами міста номіналом 5, 10, 20, 25 і 50 (у яких грошових знаках – не вказано). Марки мали розмір 30x24 мм. Тираж невідомий. Написи зроблено чотирма мовами. Зверху – німецькою мовою: «Stadtpost Luboml», знизу – українською: «Мійська почта в Любовні», зліва напис польською: «Poczta miejska w Lubomli», справа – єврейською мовою: «למבואל ללובומל» На номіналі 25 написи переставлені місцями: український текст – зверху, а німецький – знизу (Літевчук, 2012: 288).

На п'ятьох марках різних кольорів зображені архітектурні краєвиди – синагога, площа «Ринок», костел, православна церква містечка Любомль. Марка номіналом 5 – світло-зеленого кольору. На ній зображено синагогу зі східної сторони (вигляд з Ринкової площі). Марка номіналом 10 – червоного кольору, із зображенням торгових споруд на площі Ринок. Завдяки фундації Браницьких на Ринковій площі Любомля в кінці XVIII століття були побудовані торгові ряди (поляки їх називали «сукенниці») у вигляді двоповерхових мурованих будинків, другий поверх був несправжнім і мав тільки декоративне призначення. Вони замикали площу Ринок з північно-західної сторони і були окрасою міста. Споруди, збудовані у стилі раннього класицизму, одночасно формували центр міста. У XVIII столітті такі будівлі були неодмінним атрибутом ринкових площ. Марка номіналом 20 – сірого кольору, із зображенням архітектурного пейзажу, на тлі якого проглядається костел Святої Трійці що на Волині. Марка номіналом 25 – темно-синя. На ній відтворено костел Святої

Трійці. На передньому плані – дзвіниця. Марка з номіналом 50 – сіро-зелена, із зображенням дерев'яної православної церкви Різдва Пресвятої Богородиці, яка була побудована на місці старого храму (Дзей, Федонюк, Літевчук, 2012: 189).

Марки не використовувалися в поштовому обігу у зв'язку з військовими діями, пізніше були продані в Празі філателістичним торговцям. У міжнародному філателістичному каталозі згадуються як польські, на сьогодні є великою рідкістю і потребують глибокого вивчення.

Отже, дана сфера ґрунтується на національно орієнтовану і водночас актуальну для сьогоднішнього суспільства символічність в усіх формах її прояву. Ця риса міцно зберігає керівне положення, незважаючи на всю силу впливу різних художніх рухів у продовж усіх періодів існування марки.

Ілюстровані поштові листівки були елементом культурного життя та побуту Волині в кінці XIX – на початку XX ст. На них документально зафіксовані види міст і сіл, вулиці, будинки, храми, які були композиційними центрами населених пунктів і займали в системі їх забудови домінуюче місце.

Виданням листівок у Волинській губернії займалися, в основному, підприємці та фотографи. У середині XIX століття у Луцьку почали діяти перші фотостудії – Е. Майєра, А. Міколаєвського, С. Гурвіча, А. Добровольського, Н. Шифера, А. Доссіка. Фотоательє часто виготовляли знімки на замовлення видавництва. Прикладом цього є серія фотографій з видами Луцька, виготовлених у фотоательє Н. Мінаковського (Красицький, 2014: 55). До Першої світової війни у Луцьку найбільшими видавцями поштових карток були Г. Ліберман, С. Бонк, в Ковелі – К. Мандель, І. Готліб. На їх листівках зображені види міст. Надписи на титульному боці виконані російською та французькою мовами. Коли саме вийшла друком перша листівка Волині, можна визначити за штампом. У Луцьку це була картка Г. Лібермана – «Замок Любарта Гедиміновича» (1901 р.) (Красицький, 2014: 55).

Культурно-просвітницькою роботою на Волині займався письменник, журналіст, педагог Микола Угрин-Безгрішний. Він підготував велику серію поштівок, яка налічує більше сотні фотографічних виглядів Волині. Серед них – листівка із зображенням церкви Пречистої Богородиці у Любомлі, видана у 1916 році. У цей час у Луцьку картки з видами міста друкують Г. Ліберман, С. Гороховський, у Ковелі – І. Готліб і Д. Ісод, у Володимирі – Лев і Штерн (Красицький, 2014: 55).

У міжвоєнний період, коли Волинь увійшла до складу Польщі, збільшилася кількість фотосалонів.

У Луцьку видаються цілі серії поштових листівок власниками книгарень М. Шнайдером, М. Спокойним, А. Комарницьким, А. Островським. (Красицький, 2014: 36).

У середині 30-х років ХХ ст. випускалися благодійні листівки, дохід від продажу яких використовувався на будівництво і реставрацію храмів. Так у 1931 році було видано листівку «Будівництво костелу в с. Римачі на Волині, залізнична станція Ягодин». Це єдиний відомий варіант художньої листівки Любомльщини, що на Волині.

Автором сучасної поштової марки України «Українська Мрія» є одинадцятирічна волинянка Софія Кравчук. Зображення на тлі поштової мініатюри присвячене легендарному українському літаку, знищеному росіянами. Саме такою дитина бачила нашу країну – яскравою й квітучою. Такою вона і буде! Класичний настрій гарнітури шрифту надає асиметричній композиції рівноваженості та динамічності.

Образ світу на поштових марках та листівках Волині досягає великої глибини художнього задуму й емоційної виразності. В результаті вибору автором визначених художніх засобів та прийомів, міри графічної умовності та способів художнього поліграфічного виконання цей образ одержує різне трактування. Під час створення малюнку марки, художником враховуються зразки, що вже існують, але за допомогою певного художнього прийому, власного підходу він намагається надати їм образного тлумачення, тим самим внести в марку чи листівку привабливий мотив, розкрити сюжет, застосувати виразні художні засоби та трактування образу, що створює складний комплекс – поштову художню мініатюру (Бокарева, 2007: 5). Текстове оформлення акцентує на собі увагу, вражає та захоплює, шрифтова гарнітура зацікавлює споживачів з першого погляду, привертає увагу, викликає до себе

інтерес і бажання придбати поштову художню марку чи листівку.

З усього графічного матеріалу поштових мініатюр Волині можна виділити характерні риси, що складають основні зображення та розділити на групи. У дану класифікацію включаємо: марки та листівки які включають історичну тематику, державну символіку, мистецтво та архітектуру, відображення флори і фауни, космічну тематику, види транспорту, Збройні Сили України.

Висновки. Процес появи, становлення і розвитку поштових листівок і марок пов'язаний з історико-культурними факторами, зокрема з відповідним рівнем розвитку видавничої справи.

Можна стверджувати, що поштові марки та листівки пройшли певні етапи історичного становлення та мають властиві для них атрибути національної мистецької культури та традиційної ознаки національної ментальності. Всі художні марки Волині представляють собою синтез сюжетно-образних характеристик через об'єднання сюжету, об'єкту та тематичної спрямованості, що формують у собі історичний літопис й відродження національних цінностей та культури. Призначення поштових листівок і марок – багатофункціональне. Вони мають не тільки практичне значення, але є цінним джерелом для вивчення історії та культури України, займають важливе місце у формуванні історичного, наукового, культурного іміджу держави. Вони містять у собі зображувальну та текстову інформацію, слугують засобом спілкування, активним елементом суспільного життя, є виявом творчості і неординарного бачення художників, декораторів, фотографів, видавців.

Марки – це один із символів державності. Вони завжди були частиною інформаційного спротиву. Тому українці, які борються за відновлення та збереження своєї державності стоять на захисті суверенітету та національної цілісності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієвський Л. «Криниця» у шевченкіані. Шевченків світ. 2013. Вип. 6. С. 146–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shestv_2013_6_17 (дата звернення 07.02.2023).
2. Бокарева Ю.С. Огляд художньо-образних якостей поштових марок України. Вісник ХДАДМ. Харків. 2007. №11. С. 3–6.
3. Бишевський В. Флора на марках незалежних держав. Пошта і філателія України. К., 1996. № 2. С. 19.
4. Вакуліч Д. Листівки: історія, філософія, дизайн, технологія виготовлення. Львів: УАД. 2006. 60 с.
5. Дворник В. Від задуму – до його художнього втілення. Пошта і філателія України. К., 1995. № 3. С. 4.
6. Івахненко О. Перші марки незалежної України. Пошта і філателія України. К., 1995. № 1. С. 10–11.
7. Дзей М., Федонюк С., Літевчук В. Від серця до серця. Волинь у поштовій листівці початку ХХ століття. Луцьк. 2012. 189 с.
8. Забочень М. На спомин рідного краю: Україна у старій листівці. Альбом-каталог. К.: Криниця, 2000. 505 с.
9. Красицький І. М. Туристичний путівник. Любомль. 2014. 55 с.
10. Літевчук В. Луцьк у старій листівці, гравюрі та фотографії. Луцьк. 2012. 288 с.
11. Михайленко В. Архітектура України на поштових марках. Пошта і філателія України. К., 1996. № 1. С. 20–21.

12. Потальчак О. Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та критерії систематизації. Колективна монографія. Вінниця: ТОВ «Твори», 2018. С. 82.
13. Пушкар Н. Науковий опис предметів нумізматики, фалеристики, боністики, геральдики: монет, орденів, медалей, значків, жетонів, паперових грошей, печаток, гербів: Методичні рекомендації. Луцьк, 2011. 32 с.
14. Чередниченко В. Сонце і «Коронаси». Пошта і філателія України. К., 2007. № 2. С. 17–18.

REFERENCES

1. Andriievskiy L. «Krynytsia» u shevchenkiani [«Krynytsia» in Shevchenkiyan]. Shevchenko world. 13. Vyp. 6. pp. 146–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shev_2 (data zvernennia 07.02.2023). [in Ukrainian].
2. Bokarieva Yu. S. Ohliad khudozhno-obraznykh yakosti poshtovykh marok Ukrainy [Review of the artistic qualities of postage stamps of Ukraine]. Herald of KhDADM. Kharkiv. 2007. № 11. pp. 3–6. [in Ukrainian].
3. Byshvskiy V. flora na markakh nezalezhnykh derzhav [Flora on stamps of independent states]. Post and philately of Ukraine. K., 1996. № 2. p. 19. [in Ukrainian].
4. Vakulich D. Lystivky: istoriia, filosofii, dyzain, tekhnolohiia vyhotovlennia [Postcards: history, philosophy, design, production technology]. Lviv: UAD. 2006. 60 p. [in Ukrainian].
5. Dvornyk V. Vid zadumu – do yoho khudozhnoho vtivlennia [From the idea to its artistic embodiment]. Post and philately of Ukraine. K., 1995. № 3. p. 4. [in Ukrainian].
6. Ivakhnenko O. Pershi marky nezalezhnoi Ukrainy [The first stamps of independent Ukraine]. Post and philately of Ukraine. K., 1995. № 1. pp. 10–11. [in Ukrainian].
7. Dzei M., Fedoniuk S., Litevchuk V. Vid sertsia do sertsia. Volyn u poshtovii lystivtsi pochatku KhKh stolittia [From heart to heart. Volyn in a postcard of the beginning of the 20th century]. Lutsk. 2012. 189 p. [in Ukrainian].
8. Zabochn M. Na spomyn ridnoho kraiu: Ukraina u starii lystivtsi [In memory of the native land: Ukraine in an old postcard]. Catalog album. K.: Krynytsia, 2000. 505 p. [in Ukrainian].
9. Krasyt'skiy I. M. Turystychnyi putivnyk. Liuboml [Tourist guide. Luboml]. 2014. 55 p. [in Ukrainian].
10. Litevchuk V. Lutsk u starii lystivtsi, hraviuri ta fotohrafi. Lutsk [Lutsk in an old postcard, engraving and photo. Lutsk]. 2012. 288 p. [in Ukrainian].
11. Mykhailenko V. Arkhitektura Ukrainy na poshtovykh markakh [Architecture of Ukraine on postage stamps]. Post and philately of Ukraine. K., 1996. № 1. pp. 20–21 [in Ukrainian].
12. Potalchak O. Filatelistychni materialy yak istorychne dzherelo: informatsiyni potentsial, klasyfikatsiini oznaky ta kryterii systematyzatsii [Philatelic materials as a historical source: information potential, classification features and systematization criteria]. Collective monograph. Vinnytsia: Tvor LLC. 2018. p. 82 [in Ukrainian].
13. Pushkar N. Naukovi opys predmetiv numizmatyky, falerystyky, bonistyky, heraldyky: monet, ordeniv, medalei, znachkiv, zhetoniv, paperyovykh hroshei, pechatok, herbiv [Scientific description of the subjects of numismatics, phalerology, bonistics, heraldry: coins, orders, medals, badges, tokens, paper money, seals, coats of arms]: Methodical recommendations. Lutsk, 2011. 32 p. [in Ukrainian].
14. Cherednychenko V. Sontse i «Koronasy» [The Sun and “Coronas”]. Post and philately of Ukraine. K., 2007. № 2. pp. 17–18. [in Ukrainian].